

²⁴ Там само, спр. 162.

²⁵ Там само, спр. 270.

²⁶ Учреждения для управления губерний Всероссийской Империи // URL: <https://runivers.ru/lib/book6866/187015/> (Дата звернення 26.11.2019).

²⁷ ПСЗРИ-1. Т. 38. № 29193.

²⁸ Держархів Житомирської обл., ф. 4, оп. 1, спр. 217.

²⁹ ПСЗРИ-II. Т. 7. № 5464.

³⁰ Держархів Житомирської обл., ф. 4, оп. 1, спр. 10.

³¹ Учреждения для управления губерний Всероссийской Империи // URL: <https://runivers.ru/lib/book6866/187015/> (Дата звернення 26.11.2019).

Kolesnyk Victor, Loza Anna. Noble custody in the public authorities system of the Russian Empire (based on the materials of the State Archives of Zhytomyr Region). The article based on the analysis of available scientific literature, acts, and archival sources describes the history of the creation and functioning of noble custodies in the public authorities system of the Russian Empire. It clarifies the concept of such characteristics as corporate and status. It was found that noble custody was founded in 1775 according to the «Establishment for the administration of provinces of the Russian Empire» and unlike the aristocratic assembly was focused not only on the concern for the nobles as a social support of the monarchy power, but also it was an instrument of state control over the nobility. The main area of their activity was the provision of custody of orphans and widows, as well as a peculiar control over the ethical behavior of the nobles, which was associated with the right of confiscation and sale of their property in case of failure to comply with the established ethos of society. The guardianship was to be a watchman over the behavior of the nobles, as well as a guardian of the elitist character of the state. The last was ensured by the control of the inheritance of the estates exclusively by the nobility. At the same time, as a result of the imperfection of the sectoral regulatory framework and the entire bureaucratic system of the empire in general, cases of abuse of officials were noticeable, and the work of noble custodies were rather ineffective, especially in the area of debt repayments, which were supposed to replenish the state treasury.

Keywords: custody, Russian empire, nobles, state, control, orphans.

Отримано: 09.10.2019

DOI 10.32626/2309-2254.2020-30.123-142

УДК 94(477.43)«17/18»

Анатолій Філінюк

ПОДІЛИ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ ТА УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ У ВІТЧИЗНЯНИЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Філінюк Анатолій. Поділи Речі Посполитої та українське питання у вітчизняній історіографії. У статті зроблено історіографічний аналіз історичної літератури України, в якій відображено причини і чинники поділів Речі Посполитої в останній третині XVIII ст. й місце у них етнічних українських земель та українців. Виділено три основних періоди й охарактеризовано особливості та специфіку наукових зацікавлень вітчизняних істориків суспільним життям, зовнішньополітичним становищем і геополітичним положенням Речі Посполитої напередодні та під час її поділів. Простежено тенденції і зміст історіографічного процесу в Україні, пов'язаного з вивченням акцентів,

чинників і причин поділів Речі Посполитої. Відзначено, що представники дореволюційної історичної літератури, перебуваючи під впливом російської історіографії, виділяли як головні причини анархію і слабкість раніш могутньої держави, які спонукали сильні держави-сусіди піти на її розчленування. В їх роботах ключовою є теза, що ініціатива поділів належала Пруссії та Австрії, які загарбали значні території Польщі та підштовхнули Росію до захисту православного населення від польського поневолення і повернення «руських» провінцій.

Зауважено, що М. Грушевський акцентував увагу на зростаючій залежності знесленої утриманням своїх провінцій Польщі від Росії, котра для виправдання загарбницької політики використовувала дипломатію, «дисидентське» і національне питання, нейтралізацію українського національного і політичного сепаратизму й численні війська та пряме втручання в її внутрішні справи. Відзначено, що у візії Д. Дорошенка через обмеження чисельності військ Польща стала беззахисною перед збройними інтервенціями. Зазначено, що Н. Полонська-Василенко передісторію поділів виводила з «Вічного договору», який дозволив Росії втручатися у внутрішні справи Речі Посполитої під прикриттям оборони православної Церкви.

Наголошено, що І. Тиктор справедливо писав, що Польща не зуміла налагодити державної господарки й адміністрації на захоплених непольських землях й віддала їх у руки магнатів і шляхти, які не подбали про державу.

Підкреслено, що І. Лисяк-Рудницький обґрунтував, що Україна падала під ударами ворожих сил і несприятливих обставин через брак тягlosti української державної організації та високої культури.

Із істориків української західної діаспори виділено В. Веригу, П.-Р. Магочія і С. Плохія, які акцентували на взаємозв'язку і взаємозалежності падіння Речі Посполитої та національно-визвольної боротьби українців і вказали на паралелі руйнування феодалної системи і поневолення селянства у Франції, та запровадження Московою кріпацтва і панської неволи вільним козакам в Україні; ініціативній ролі у поділах Речі Посполитої Пруссії і Росії та долученні до них Австрії; на європейськості і регіональному характері України як брамі Європи, якою керували з Санкт-Петербурга, Відня, Варшави та Стамбула, а також розціненні поділів як драматичних подій у Центральній і Східній Європі.

На основі аналізу історичної літератури радянської доби зроблено висновок про те, що, за виключенням праць Л. Коваленка і В. Смоля, в ній переважає концепція визвольної місії Росії і загарбницької політики Пруссії та Австрії.

Підкреслено, що чільне місце в українській історіографії проблеми посіли праці сучасних вітчизняних істориків, які вирізняються об'єктивним висвітленням подій у Речі Посполитій в останній третині XVIII ст., акцентуванні на їх багатофакторному характері та наголошенні на справжньому господарюванні в ній Росії та обмеженні чисельності польського війська в порівнянні з арміями сусідніх держав, яке разом з ініціативними царизмом конфедераціями привело її до трьох поділів і повного краху.

Ключові слова: вітчизняна історіографія, Річ Посполита, поділи, українські землі, Росія, Пруссія, Австрія.

Филинук Анатолий. *Разделы Речи Посполитой и украинский вопрос в отечественной историографии.* В статье сделан историографический анализ исторической литературы Украины, в которой отражены причины и факторы разделов Речи Посполитой в последней трети XVIII ст. и место в них этнических украинских земель и украинцев. Выделено три основных периода и охарактеризовано особенности и специфику научного интереса отечественных историков общественной

жизнью, внутривосточным и геополитическим положением Речи Посполитой в канун и во время ее разделов. Прослежено тенденции и содержание историографического процесса в Украине, связанного с изучением акцентов, факторов и причин разделов Речи Посполитой. Отмечено, что представители дореволюционной исторической литературы, пребывая под влиянием российской историографии, выделяли как главные причины анархию и слабость раннее могущественного государства, которые подтолкнули сильные державы-соседи пойти на ее расчленение. В их работах ключевым является тезис, что инициатива разделов принадлежала Пруссии и Австрии, которые захватили значительные территории Польши и подтолкнули Россию к защите православного населения от польского угнетения и возвращения «русских» провинций.

Подчеркнуто, что М. Грушевский акцентировал внимание на возрастающей зависимости ослабленной удержанием своих провинций Польши от России, которая для оправдания захватнической политики использовала дипломатию, «диссидентский» и национальный вопрос, нейтрализацию украинского национального и политического сепаратизма, многочисленные войска и прямое вмешательство в ее внутренние дела. Отмечено, что в видении Д. Дорошенко через ограничение численности войск Польши стала беззащитной перед вооруженными интервенциями. Указано, что Н. Полонская-Василенко предысторию разделов выводила с «Вечного договора», который позволил России вмешиваться во внутренние дела Речи Посполитой под прикрытием защиты православной Церкви.

Подмечено, что И. Тиктор справедливо писал, что Польша не сумела наладить государственное хозяйство и администрацию на захваченных непольских землях и отдала их в руки магнатов и шляхты, которые не позаботились о государстве.

Проведено мысль о том, что І. Лысяк-Рудницкий обосновал, что Украина падала под ударами вражеских сил и неблагоприятных условий через брак непрерывности украинской государственной организации и высокой культуры.

Из числа историков украинской западной диаспоры выделены В. Верига, П.-Р. Магочий и С. Плохий, которые акцентировали внимание на взаимосвязи взаимозависимости падения Речи Посполитой и национально-освободительной борьбы украинцев и указали на параллели разрушения феодальной системы и угнетения крестьянства во Франции, и введения Москвой крепостничества и панской неволи свободным казакам на Украине; инициативной роли в разделах Речи Посполитой Пруссии и России и вовлечении к ним Австрии; на европейскости и региональном характере Украины как врат Европы, которой управляли с Санкт-Петербурга, Вены, Варшавы и Стамбула, а также оценены разделы как драматические события в Центральной и Восточной Европе.

На основе анализа исторической литературы советского периода сделан вывод о том, что, за исключением работ Л. Коваленко В. Смолия, в ней превалирует концепция освободительной миссии России и захватнической политики Пруссии Австрии.

Подчеркнуто, что важное место в украинской историографии проблемы занимают работы современных отечественных историков, которые отличаются все более объективным освещением событий в Речи Посполитой в последней трети XVIII ст., акцентировании на их многофакторном характере и на реальном хозяйствовании в ней России ограничении численности польского войска в сравнении с армиями соседних держав, что вместе с инициативными царизмом конфедерациями привело ее к трем разделам полному краху.

Ключевые слова: отечественная историография, Речь Посполитая, разделы, украинские земли, Россия, Пруссия, Австрия.

У статті вперше у вітчизняній історіографії проведено комплексне вивчення праць вітчизняних дослідників Речі Посполитої, в яких відображено проблеми її поділів і місця в них українських земель та їх корінного населення.

Джерельною основою статті безпосередньо послужили опубліковані праці вітчизняних істориків, в яких зафіксовано їхнє бачення причин і чинників поділів Речі Посполитої та місце в них українських земель.

Подіями, які значною мірою перегукуються із сучасними процесами навколо існування та потуг державотворення України, були поділи Речі Посполитої. Попри те, що протягом майже 225 років із часу їх завершення в різних країнах видана доволі велика кількість наукової літератури, досі не проаналізовано як вони відображені у вітчизняній історичній літературі й поки що всебічно не вивчено і не розкрито їх справжні причини і місця в них українського питання. Тим не менше ця тема залишається актуальною, оскільки нинішні події в Центрально-Східній Європі, особливо навколо України, нагадують поведінку не лише Російської імперії, а й провідних європейських країн, які допустили та дозволили їх провести і тим самим знищити велику державу, котра проіснувала понад 235 років.

Питання поділів Речі Посполитої знайшло своє відображення в працях багатьох істориків України. Звісно, найбільше воно розкрито в працях таких дослідників, як: М. Костомаров, М. Драгоманов, І. Франко, М. Грушевський, Д. Дорошенко, Н. Полонська-Василенко, В. Верига, О. Донік, Л. Зашкільняк, Л. Коваленко, М. Крикун, І. Лисяк-Рудницький, П.-Р. Магочій, О. Реєнт, О. Рубльов, В. Смолій, С. Плохій, О. Філатова, А. Філінюк, Н. Яковенко та ін.

М. Костомаров в опублікованій російською мовою праці «Останні роки Речі Посполитої» позитивно розцінив придбання Катериною II «руських» провінцій Польщі. Разом з тим, висловив скорботу за народ, який залишився в кабалі і який нічого не виграв від російського підданства¹.

Питання історії України та Польщі у XVIII ст. через призму поділів досліджував М. Драгоманов. У праці «Історична Польща і великоросійська демократія» великий український мислитель писав, що століття Польща володіла безперешкодно Білорусією та Правобережною Україною. Як історик України він розкрив процес включення України до складу Російської держави й зазначав, що Катерина II, подібно Марії Терезії, вважала українські землі «повернутими провінціями». Звернув увагу на те, що це було не більше ніж фраза для виправдання загарбницької політики, інакше як пояснити, що Олександр I виношував план відновити під його скіпетром царство Польське в кордонах 1772 р., коли Правобережжя разом із Білоруссю та Литвою входило до складу Речі Посполитої². Важливим є також підкреслення ученого про те, що «тільки міцний царський кордон, а потім одчужіння од українського народу панських станів, власне з XVIII ст., положило межу між українцями і європейським світом»³.

В контексті української парадигми на поділи і причини падіння Речі Посполитої вперше звернув увагу М. Грушевський у праці «Ілюстрована історія України», де підкреслив, що вони були пов'язані з придбаннями Росією українських і литовських земель. Історик відзначив, що саме їх утриманням Польща знесила себе й стала здобиччю сусідніх сильніших, міцніше організованих держав. Тоді як «польська держава ніколи не мала ні грошей в скарбі своїм, ні війська, ні міцної організації. Всю силу захопили великі пани магнати, але вони думали не про державу, не про суспільство, а про свої власні розкоши й інтереси, і дуже часто брали гроші від сусідніх держав за те, щоб своїми впливами кермувати справами Польщі так, як треба було тим сусідам, а не їй самій». Історик цілком об'єктивно стверджує, що «від початків XVIII віку Польщею кермують не її правителі, а заграничні правительства. Вони не дають провести в Польщі ніяких реформ, щоб вона не поправила ся, не стала сильніша, мішають ся при кожній нагоді в її внутрішні справи, підіймають через магнатів-запруданців повстання (конфедерації) і взагалі роблять все що хочуть»⁴.

Згодом у дослідженнях «Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения» та «История украинского народа» видатний учений сформулював декілька методологічних підходів до розуміння та пізнання проблеми України в поділах Речі Посполитої. По-перше, чітко і однозначно наголосив про органічний зв'язок розвитку України з головними явищами європейського минулого. По-друге, зауважив, що упродовж 1768–1793 рр. російська дипломатія з допомогою «дисидентського» і національного питань у Правобережній Україні втручалася у внутрішні справи Речі Посполитої. По-третє, відзначив, що, використовуючи їх як інструменти реалізації експансіоністської політики Російської імперії зі збирання руських земель, царизм докладав зусиль до нейтралізації українського національного і політичного сепаратизму. По-четверте, підкреслив, що приєднання Правобережжя до Росії перемістило конфесійний кордон на захід, однак не стерло відмінностей, які утворились упродовж столітнього періоду перебування в складі Речі Посполитої⁵.

Помітний слід щодо висвітлення проблеми зробили представники західної української діаспори. Д. Дорошенко дещо деталізував положення М. Грушевського про порядкування сусідніх держав у Польщі, звернувши увагу на те, що, починаючи з 1717 р., на вимогу шляхти постійна армія держави кількісно обмежувалася 24 тис. військовиків. Відомий український історик зазначив, що «такий контингент був гарантований, на основі конвенції, російським урядом, якому це було на руку: Польща робилася супроти його безборонною, і російські війська вільно входять до Польщі, для збройних інтервенцій, як це було в 1733 і 1768 роках, або щоб перейти через польські провінції до Туреччини, чи до Пруссії, як це було в 1738 р. і в часі Семилітньої

війни». При тому, що Росія мала постійну армію у 200 тисяч, а Польща – від сили 17–18 тисяч осіб⁶.

Н. Полонська-Василенко першопричини останніх проявів життєздатності Речі Посполитої як держави наприкінці XVIII ст. вбачала у більш як столітній давності, коли в 1686 р. був підписаний «Вічний договір» із Польщею, який «давав Москві, а потім Росії право втручатися у її внутрішні справи під претекстом оборони православної Церкви проти надуживань католицької держави». Дослідниця підкреслила, що проекти знищення Польщі виникали час від часу з XVII ст. Умовами для цього було перебування Польщі в стані анархії, а механізмом їх реалізації слугувало втручання сусідів, головним чином Росії. Конкретним проявом втручання Росії у внутрішні справи Речі Посполитої стала боротьба за її престол між двома претендентами в 1734 р. Тоді Росія ввела свої війська і вирішила питання на користь Августа III Саксонського. Через 30 років вона повторила апробований сценарій, ввівши свої війська у 1763 р. в Польщу і посадивши на королівський престол польського магната Станіслава-Августа Понятовського. І вже з цього часу, на переконання історика, «фактичним правителем Польщі став резидент Росії при польському дворі»⁷.

Питання про взаємозалежність поділів Речі Посполитої і України доволі концентровано відображено у «Великій історії України», виданій І. Тиктором 1935 р. в Львові і перевиданій Київським видавництвом «Глобус» у 1993 р. В підрозділі книги «Упадок Польщі» обґрунтовано низку важливих положень. Спочатку справедливо зазначено, що, «захопивши великі простори непольських земель, Польща не зуміла налагодити в них державної господарки й адміністрації» й віддала їх у руки магнатів-«короленят» і тим самим позбулася впливу на уклад економічно-суспільних сил. Водночас основний загал польської шляхти не вмів пожертвувати нічим для держави, але віддав себе всевладдю магнатів. Далі влучно розкрито реальну позицію магнатів, котрі нехтували загальнодержавними інтересами, не слухали центральної влади й легковажили короля й дуже часто вислужувалися перед сторонніми політичними чинниками задля особистої користі та вигоди. Особливо підкреслено залежність суспільного розвитку Речі Посполитої від зовнішнього впливу: замість польських державних інтересів на варшавському дворі перехрещувалися інтереси Франції, Німеччини і Росії, остаточну перевагу в яких здобуло самодержавство, яке, спираючись на відданих йому короля, резидентів, ініційовані конфедерації і війська, «господарила в ній, мов у себе дома» та вміло використовувало хвилювання мас з приводу суспільних і релігійних утисків для підготовки ґрунту під цілковите державно-політичне поневолення Польщі. Відзначено позиції і зацікавленість Австрії та Пруссії у зближенні з Росією в питанні розбору й викреслені Польщі зі складу великих європейських держав, а також у розподілі українських земель між Росією та Австрією⁸.

І. Лисяк-Рудницький спеціальних досліджень про місце України в поділах Речі Посполитої не залишив. Разом з тим, у праці «Нариси з історії нової України» обґрунтував кілька важливих теоретичних і методологічних зауваг щодо цього питання: а) говорячи про роль України в новітній історії, підкреслив, що саме через брак тяглості української державної організації та високої культури, носіями яких є провідні суспільні верстви, Україна падала під ударами ворожих сил і несприятливих обставин; б) важливим є теоретичне положення історика-державника про те, що «неісторичність» української нації зовсім не означає, що вона позбавлена історичної минувшини, «радіше це поняття просто вказує на розрив в історичній тяглості (контуїтеті) народу, спричинений утратою традиційної репрезентативної верстви»; в) концептуально цінною видається теза про те, що хоч українці не посідали самостійної держави і навіть напівдержавного, автономного політичного організму, що його мали поляки, а отже не мали прямого зв'язку з великим світом дипломатії та військових справ, міжнародний порядок, події останньої третини XVIII ст. мали до наших земель і предків прямий стосунок. Адже встановлений на українських землях, «через прилучення Чорноморського краю та Правобережжя ... до Росії, а Галичини до Австрійської імперії – тривав в основному незмінно аж до 1914 року». Доречним також є положення автора про анексію Правобережжя Росією та її історичну індивідуальність, яка визначалася тим, що після 1793 р. на його теренах польська шляхта залишалася соціально панівним елементом⁹.

Слід зауважити. Що з середини 1930-х рр. офіційна пропаганда робить різкий поворот від ідеї світової революції до імперського уявлення про «великий російський народ». Тому розбіжностей в інтерпретації подій польської історії і України у російській і українській літературі практично не було. Між тим, окремі аспекти проблеми все таки знайшли певне відображення у вітчизняній історичній літературі радянського часу. Зокрема, в двотомній «Історії Української РСР», опублікованій у 1967 р., наголошено про безпосередній вплив подій у Правобережній Україні на стан справ Речі Посполитої, підкреслено, що численні народні повстання у Правобережжі, «особливо Коліївщина, а також зростаюча антифеодальна боротьба польського селянства були однією з причин значного послаблення і занепаду польсько-шляхетської держави». По-друге, зазначено, що ослаблення Польщі дало можливість сусіднім феодально-монархічним державам – Пруссії та Австрії, до яких приєдналася і царська Росія, що прагнула долучити до своїх володінь українські та білоруські землі, котрі перебували під владою Польщі, – здійснити свої плани розчленування Польської держави. По-третє, вказано, що в «результаті першого поділу Польщі (1772 р.) значна частина Білорусії була визволена від польсько-шляхетського панування і воз'єднана з Росією», водночас Австрія, яка ще наприкінці XVII ст. поширила свою владу на Закарпаття загарбала Галичину, а в 1774 р. захопила і Буковину, визволена

російськими військами від турецького панування. По-четверте, зазначено, що в 1793 р. Пруссія і Росія провели другий поділ Польщі. Правобережні українські землі – Київщина, Волинь, Поділля, Брацлавщина – визволилися від польського-шляхетського панування, яке тривало кілька століть... У 1795 р. відбувся третій поділ Польщі, за яким Західна Волинь разом із Західною Білорусією були визволені від польсько-шляхетського панування, а власне польські землі загарбали Пруссія та Австрія. Польська держава перестала існувати¹⁰. З роботи випливає, що Росія не виявляла ініціативи в поділах Речі Посполитої, а лише приєдналася до сусідніх держав, і що на відміну від Австрії і Пруссії, які загарбували її територію, всього лиш визволяла українські та білоруські землі й забезпечувала їхнє возз'єднання. Щоправда, визнано, що Росія керувалася зовсім не інтересами українського та білоруського народів і що її зовнішня політика, як і інших феодальних монархій, була загарбницькою.

З-поміж колективних праць українських істориків радянської доби, яка вирізнялася обмеженням історичних досліджень жорсткими доктринальними рамками, де відображено окремі аспекти долі українських земель у період поділів Речі Посполитої, найбільш помітним став третій том 10-томної «Історії Української РСР». Відзначимо, що риторика та оцінки цих подій повністю співпадають із риторикою й оцінками дореволюційної і післяреволюційної російської історіографії: поляки нещадні гнобителі, Австрія і Пруссія – загарбники, Росія – захисник, визволитель і організатор возз'єднання українських земель. У виданні, зокрема, зазначено, що «в результаті першого поділу Польщі майже всю територію Руського (без Холмської землі), Белзького і західних районів Волинського і Подільського воеводств, загальною площею 56,2 тис. кв. км., захопила Австрія». Після третього поділу Польщі (1795) до Австрії відійшла частина Краківського, Люблінського і Сандомирського воеводств між Західним Бугом, Віслою і Пилицею. Ця територія отримала назву «Західна Галичина». Із земель, заселених українцями, сюди увійшли тільки невеликі райони Руського і Белзького воеводств, а також Холмська земля. Наголошено, що складні міжнародні відносини позначились на становищі Північної Буковини, яку в 1774-1775 рр. на основі Кючук-Кайнарджійського мирного договору та Константинопольської конвенції також захопила Австрія. Відтак, Східна Галичина, Закарпаття і Північна Буковина виявились провінціями багатонаціональної Габсбурзької імперії. Підкреслено, що «посилення феодального і національного гноблення народних мас Правобережжя і західноукраїнських земель спричинило посилення антифеодальних рухів, визвольної боротьби проти іноземних загарбників за возз'єднання краю з Росією». Особливо наголошено на поєднанні феодально-кріпосницької експлуатації народних мас регіону із жорсткими національно-релігійними утисками та насильницьким насадженням уніатства. Посилаючись на Ф. Енгельса, вказано про приреченість Речі Посполитої на повний упадок

через збереження недоторканим феодального суспільного устрою і дії аристократії. Зазначено, що відірвана від Лівобережжя і Слобожанщини Правобережна Україна представляла наприкінці XVIII ст. складний вузол соціальних і національно-релігійних суперечностей, внаслідок чого повсюдно посилювалася визвольна боротьба, а в самій Речі Посполитій назрівав заколот противників нової конституції. Відзначено, що саме на звернення представників магнатів і шляхти про допомогу до російського уряду імператриця підписала секретний рескрипт про введення в межі Речі Посполитої військ, котрі повертались із турецького походу. Насамкінець, сказано, що війська генерала М. Каховського в першій половині травня зайняли всю територію Правобережної України, а у врученій польському уряду декларації було оголошено Росією війну Речі Посполитій. Похід російських військ по території Правобережжя розцінений виключно як визвольний. Що ж до ролі Росії у поділах, то на союз із Пруссією вона пішла тільки тому, що боялась її переходу у ворожу коаліцію, а другий поділ розцінила як «засіб спасіння» від революції, хоча й реакційний. Стосовно третього поділу Речі Посполитої, до нього спонукали стурбованість поширення повстання і загострення відносин із Туреччиною та Пруссією. По суті єдиним об'єктивним твердженням у праці стало зазначення про підконтрольність Торговицької конфедерації царській владі¹¹.

Одним із перших у радянські часи проблему поділів Речі Посполитої і приєднання Правобережної України до Росії спробував дослідити Л. Коваленко в однойменній статті, що побачила світ у 1950 р.¹² Назва наукової розвідки засвідчувала не тільки про намір її автора об'єктивно підійти до вивчення і висвітлення подій кінця XVIII ст., а й про його сміливість висвітлити проблему з точки зору, яка розходилася з офіційним тлумаченням у радянській історіографії¹³. Більше того, автор не лише пов'язав поділи з експансіоністською політикою сусідніх із нею держав – Австрії, Пруссії і Росії, а й Великою французькою революцією. Спочатку в статті, опублікованій у журналі «Вопросы истории»¹⁴, а згодом у монографії, присвяченій проблемі Великої французької буржуазної революції і громадсько-політичних рухів в Україні наприкінці XVIII ст.¹⁵, авторитетний історик чітко і переконливо обґрунтував думку про страх російського самодержавства перед цією епохальною в історії Європи і світу подією, могутні імпульси якої поширювалися далеко за межами Франції й підштовхували національно-визвольну боротьбу європейських народів, позбавлених державності. Автор вказав і на прямий взаємозв'язок поділів Речі Посполитої з Україною, де проявилось відлуння Великої французької революції і яка опинилася у вихорі руйнації польської державності.

Справу свого наставника, професора Л. Коваленка продовжив і розвинув його учень В. Смолій, нині видатний український історик, директор Інституту історії України НАН України, академік НАН України, захистивши спочатку

кандидатську дисертацію, а згодом на її основі опублікувавши ґрунтовну монографію. В праці звернено увагу на загострення соціальних і національно-релігійних суперечностей у Правобережній Україні, що перебувала в складі Речі Посполитої, а також на втручання урядів Росії та Пруссії у дисидентські справи. В ній справедливо відзначено, що, повоюючись зміцнення впливу Росії в Польщі, прусська дипломатія з цього питання вела подвійну гру: з одного боку, офіційно нібито підтримувала некатоликів, а з іншого – виконувала настанови Фрідріха II, ведучи таємну діяльність, спрямовану проти дисидентської справи. Автор також наголосив на неодноразових дипломатичних демаршах Санкт-Петербурга, які змусили сеймових діячів піти на окремі поступки, зокрема узаконити свободу віросповідання і права Православної церкви на користування навколишніми земельними угіддями. Учений особливо підкреслив, що царський уряд, керуючись виключно політичними міркуваннями, пішов на поступки реакційній частині магнатів і шляхти, що виступало» запорукою союзу з панівним класом Речі Посполитої. Він також акцентував на тому, що призначений православним єпископом колишній капелан російського посольства у Варшаві В. Садковський «виступав прихильником єдності українського і російського народів. Важливим стало і зазначення, що приєднання Правобережжя до Росії справило позитивний вплив на всі українські землі, більшість яких опинилась у складі однієї держави й перетворилась у центр тяжіння для українців, котрі знаходилися в межах Австрійської монархії¹⁶. Пізніше історик зазначив, що це аж ніяк не означало, що приєднуючи Правобережжя, царизм керувався інтересами українського народу. Йшлося про зміцнення в регіоні економічних, політичних і духовних позицій самодержавства¹⁷. Не менший інтерес представляє стаття ученого про розгортання повстання 1794 р. на території Правобережжя. Ознайомлення з нею переконало в тому, що визвольний рух на чолі з Т. Костюшком, був поширений і на українське Правобережжя та знаменував собою початок національно-визвольного руху кінця XVIII – першої половини XIX ст., який був однією з найяскравіших сторінок в історії польського народу¹⁸.

Прогалину в дослідженні проблеми певною мірою заповнювали історики західної української діаспори. Канадсько-український історик В. Верига спеціально не присвячував своїх студій пошуку причин поділів Речі Посполитої. Разом з тим, у своїй праці «Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.» звернув увагу на кількох принципових аспектах, які мали до них безпосереднє відношення. По-перше, відзначає взаємозв'язок і проводить паралелі в останній третині XVIII ст., коли «13 британських колоній в Америці піднесли прапор боротьби проти колоніального визиску Британії, Росія ліквідувала в Україні останні залишки автономії козацької держави». По-друге, підкреслює, що в один період народження на американському континенті нової держави – Сполучених Штатів Північної

Америку у Центрально-Східній Європі «конала в передсмертних судорогах колись могутня Польща, панування якої простягалося й на великі простори України». По-третє, наголошує на внутрішніх причинах падіння Речі Посполитої і зауважує, що її розкладала анархія привілейованої шляхти, а спричинювали бунти поневоленних проти поневолювачів, як наприклад, Гайдамацьке повстання 1768 р. По-четверте, звернув особливу увагу на те, що Росія замість обіцянки визнати Крим незалежною державою підступно посадила на кримський трон молодого султана Сагіб Гірея II, «істоту слабку, без характеру й волі». По-п'яте, висловлює своє бачення на паралелі подій у Франції, де «назрівала боротьба проти феодальної системи і поневолення селянства, російська цариця Катерина II скріплювала в Україні московський колоніалізм, запроваджуючи кріпацтво там, де його ніколи не було, віддавала у панську неволю навіть вільних козаків»¹⁹.

Місцю України, зокрема її Правобережжя, напередодні, під час і після поділів Речі Посполитої приділив увагу в своїй фундаментальній праці «Україна: історія її земель та народів» українсько-канадський учений П.-Р. Магочій. Зокрема, в розділі «Правобережна та західна Україна» історик підкреслив, що Росія упродовж XVIII ст. відіграла «дедалі важливішу роль у польській політиці» і що царизм влаштувало чимраз більше загострення між Сенатом та Палатою послів польського Сейму. Автор зауважив, що «у порівнянні з українськими землями під владою Речі Посполитої царська Росія виглядала привабливіше», оскільки ще в середині XVIII ст. Гетьманщина, Запорожжя і навіть Слобідська Україна ще мали певний ступінь політичної автономії». Історик відзначив подвійну роль Росії в Коліївщині, яка, врешті-решт, була нещадно приборкана розташованою на Поділлі російською армією. Вказав, що як країна Річ Посполита зі слабким виборним королем і розпорошеною поміж самостійних і часто егоїстично миролюбних магнатів, котрі призвели до внутрішньої анархії, перетворилася на політичну аномалію. Чітко та однозначно наголосив, що ініціатива першого поділу Речі Посполитої, що «відбувся у дипломатичний спосіб, без жодного пострілу», належала Пруссії і Росії, які заради задоволення своїх територіальних амбіцій домовилися одночасно анексувати частини польської території. Пруссія не бажала, щоб політичне та військове втручання Росії у польські справи стало основою для її одностороннього територіального розширення і щоб запобігти цьому, намовила Австрію долучитися до поділу Речі Посполитої. Натомість з погляду Санкт-Петербурга» так звані малоросійські землі були частиною історичної вотчини Російської імперії. Автор особливо зазначив, що коли, через два десятиліття, відчуваючи нову загрозу, Річ Посполита спробувала реструктурувати свою політичну систему (Конституція 3 травня 1791 р.) і в рідкісному вияві національної єдності повстала проти пруської та російської армії, що вдерлася в країну», ці ж країни поділили Річ Посполиту в 1793 р. вдруге, а у 1795 р. – втретє, повністю стерши цю державу з політичної карти

Європи. Внаслідок цього всі українські землі перебували у складі двох держав, які були могутніми політичними силами Європи – Російської та Австрійської імперій²⁰.

З позицій транснаціонального підходу до долі України в поділах Речі Посполитої звертається найавторитетніший сучасний українсько-американський історик С. Плохій в своїй новаторській книзі «Брама Європи», відзначеній у 2017 р. державною премією України в галузі науки і техніки. Вже у вступній частині книги наголошено на географічному розташуванні, європейськості і регіональному характері України, що протягом багатьох століть була брамою Європи. Він підкреслив, що у XVIII ст. Україною керували з Санкт-Петербурга й Відня, Варшави та Стамбула і що «кожна з імперій претендувала на землю та її багатства, залишаючи свій відбиток на ландшафті та характері населення, сприяючи формуванню особливої прикордонної ідентичності та духу». Безпосередньо у розділі «Нові обрії» автор зауважив на тому, що в останній чверті XVIII ст. у Центральній та Східній Європі відбулися драматичні геополітичні зміни. Щодо першого поділу Речі Посполитої, то учений його назвав «радше втратою, ніж здобутком, а поведінку Санкт-Петербурга розцінив як спосіб «уникнути військового конфлікту, до якого не був готовий. Зокрема, звернув увагу на те, що Російська імперія «протягом XVIII ст. контролювала всю Річ Посполиту або через сейми, вразливі для військово-політичного тиску, або через лояльного короля». Зазначив, що «подією, що поклала край існуванню кордону по Дніпру та втілила стару мрію українського козацтва про об'єднання Право- та Лівобережної України, став другий поділ Польщі. На відміну від представників радянської історіографії (І. Гуржій, І. Компанієць та ін.), котрі розглядали поділи Польщі як возз'єднання України²¹, С. Плохій пише, що насправді відбулося возз'єднання одних українських земель і поділ або розчленування інших. Якщо до поділів більшість українських земель були поділені між Річчю Посполитою та Російською імперією, то тепер їх поділили між собою Російська та Габсбурзька імперія. До того ж, підкреслює, що «на той час, коли О. Безбородько «допоміг стерти Крим і Річ Посполиту з мапи Європи, його власна вітчизна теж перестала існувати»²².

Серед вітчизняних істориків доби незалежності України однією з перших до висвітлення поділів Речі Посполитої і українського питання звернулася Н. Яковенко в праці «Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст.». Відома київська дослідниця, по-перше, розділила польську історію на два періоди – «саксонські часи» від 1697 р., коли в Речі Посполитій правили представники саксонської династії Август II і Август III, та період правління останнього короля Станіслава Августа Понятовського (1764–1795 рр.); по-друге, зазначила, що з часу тимчасової дегронізації Августа II і зведення на престол Станіслава Лещинського країна була перетворена на арену

громадянського конфлікту між промосковською партією, яка підтримувала Саксонця, і прошведською, що складалася з прихильників С. Лещинського; по-третє, однозначно вказала, що після поразки Швеції під Полтавою Август II був повернутий на престол, проте справжнім хазяїном у Польщі стала Росія; по-четверте, авторка прийшла до висновку, що обмеження війська корони Польської і Великого князівства Литовського означало не що інше як фактичний протекторат Санкт-Петербургу; по-п'яте, подальший розвиток Речі Посполитої відбувався під переважаючим впливом царизму, що утвердив на королівський престол Станіслава Августа Понятовського, ініціював кілька конфедерацій і, зрештою, привів державу до трьох поділів і повного краху²³.

Природньо, що найбільше уваги поділам Речі Посполитої приділили львівські історики Л. Залізняк і М. Крикун у праці «Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів». Автори передусім підкреслюють, що перші спроби проведення реформ А. А. Чарторийського зі зміцнення держави і впорядкування її устрою, котрі мали врятувати Річ Посполиту від загибелі після смерті короля Августа III ще на початку 60-х рр. XVIII ст., опиралися на підтримку російського уряду. Проте всупереч бажанню Фамілії, яка планувала звести його на королівський престол, під тиском російських військ покірним Росії королем Речі Посполитої був обраний С. Потоцький, якого Катерина II вважала «податливою за вдачею і зобов'язаною їй за вибір» людиною. Розпочаті ним реформи виведення Речі Посполитої з економічного та політичного застою та усунення з її устрою вад, котрі гальмували її дальший розвиток, від самого початку наштотхнулися на опір з боку Пруссії та Росії, оскільки не відповідали стратегії цих держав і які прагнули зберегти Річ Посполиту як буферну державу. Спочатку це була ультимативна вимога з боку Пруссії скасувати сплату генерального мита, а незабаром – перманентне втручання у внутрішні справи Речі Посполитої і посилення впливу на суспільне життя обох держав у формі дисидентського питання, тобто вимоги зрівняння в правах християн-некатоликів (в основному лютеран і православних) із католиками. Вслід за цим, під прикриттям 40-тисячних російських військ, – у створенні в 1767 р. православної в Слуцьку, протестантської конфедерації у Торуні, опозиційної конфедерації католицької шляхти в Радомі на чолі з К. С. Радзивілом та Барської військово-політичної конфедерації (1768 р.) патріотично і консервативно настроєної частини шляхти й католицького духовенства, військові загони якої в умовах громадянської війни, що розгорнулася у країні, воювали як проти військ короля, так і проти Росії. В праці зазначено, що на заклик короля Катерина II кинула потужні війська, що розправилися з учасниками Коліївщини та розгромили конфедерацію. Принциповим є висновок істориків про те, що якщо перші три конфедерації загальмували проведення державних реформ, то поразка останньої посилила позиції правлячих кіл Росії, переконаних, «що Річ Посполиту потрібно ліквідувати якщо не відразу, то поетапно».

Результати з руйнування держави не забарилися. Користуючись ослаблення польської держави, Австрія захопила м. Спіш із навколишньою територією, частину Чорштинського, Новотарзького і Сандецького староств, а Фрідріх II під приводом необхідності створення санітарного коридору, щоб відмежувати його державу від чуми, окупував Королівську Пруссію, крім Гданська і Торуні, й північну частину Великопольщі. Після переговорів у Петербурзі та підписання 5 серпня 1772 р. австро-пруського, австро-російського та прусько-російського договорів Росія отримала території Інфлянти, західної частини Білорусії; до Пруссії остаточно відійшли названі вже землі та північна частина Куявії. Крім того, Пруссія отримала у вічне володіння Лемборкське, Битовське і Драгімське староства. Австрія зайняла південну частину Краківського і Сандомирського воєводств, Руське воєводство (без Холмської землі), Белзьке воєводство (до Бугу на півночі) та західну частину Подільського воєводства, а також південно-східний кут Волинського воєводства. Протести польського короля про втрати 30 % території і третини населення не були підтримані європейськими державами, а переможці лицемірно наполягали на своїх «незаперечних» правах на землі, які їм дісталися. Тим більше, що під тиском військ трьох союзних держав чорних орлів документи про поділ Речі Посполитої був ратифікований сеймом більшістю голосів²⁴.

Хронологічно наступною побачила світ монографія відомого українського історика, що спеціалізується на вивченні вітчизняної історії кінця XVIII – початку XX ст., О. Реєнта «Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.)»²⁵. Її автор особливо відзначив, що українські землі «в кінці XVIII – на початку XIX ст. були об'єктом не лише дипломатичних, але й воєнно-політичних інтересів ряду європейських країн». По-друге, пояснив, що загарбницькі плани сильних європейських держав стосувалися не тільки Речі Посполитої, а й України геополітичне становище якої визначало її місце в експансіоністських планах історичних сусідів. По-третє, учений охарактеризував політичну лінію російського самодержавства щодо творення унітарної держави, котру воно вибудовувала за принципом «збирання «исконно русских» земель».

Серед праць загального плану помітно виділяється книга О. Доніка, де втор акцентує увагу на двох важливих моментах, пов'язаних із приєднанням західноукраїнських земель до складу Австрійської імперії. Зокрема, дослідник звернув увагу на те, що на момент поділу Речі Посполитої наприкінці XVIII ст. існувала ймовірність, що вони підпадуть під владу Російської імперії. По-друге, вказав, що загальний баланс сил вирішив питання на користь належності західноукраїнських земель на користь Австрії. По-третє, відзначив, що офіційним приводом для приєднання Галичини до Габсбурзької монархії була короткотривала належність у XIII ст. Галицько-Волинського князівства до Угорщини. Австрійські Габсбурги збирали землі під свою корону не шляхом завоювань, а завдяки династичним шлюбам. Саме таким

способом були приєднані угорські володіння (разом з ними і Закарпаття), що давало легітимне право на спадщину Галицько-Волинського князівства. Східна Галичина (колишнє Руське воєводство), захоплена Австрією внаслідок першого поділу Речі Посполитої 1772 р. і населена переважно українцями, в 1774 р. була об'єднана з польськими землями колишніх Краківського і Сandomирського воєводств або Західною Галичиною²⁶.

Слід виділити і відомого сучасного історика О. Гуржія, який у нещодавно опублікованій монографії «Україна в суспільно-політичних комбінаціях імперського уряду Росії» проводить думку про те, що опинившись на перехресті агресивних інтересів сусідніх країн – Речі Посполитої, Московії, Туреччини та Кримського ханства, українці зазнавали потужного звуження не лише політичних, а й економічних можливостей для розвитку, часто ставали жертвами чужорідних планів і амбіцій. На його переконання, ці та деякі інші чинники значною мірою поглиблювали «відрубність» Західної України, частково Правобережжя. Протягом XVIII ст. Українська держава невпинно втрачала масштабність і статус загальноукраїнського утворення, перетворюючись на «малоросійську» провінційну «область». Фактично за правління Катерини II Україна, остаточно втративши всі ознаки державності, взагалі перестала репрезентувати незалежний суб'єкт у Європі²⁷.

М. Варварцев торкається іншого боку проблеми, фактично пояснюючи, що самодержавство боялось поширення ідей і впливу Французької революції на українські землі. Автор особливо підкреслює: по-перше, що діячі Французької революції привертали свою увагу до України; по-друге, зауважує, що 1790 р. французьке міністерство закордонних справ у меморіалі «Про небезпеку для Європи анексіоністської політики Росії», назвало Україну «жертвою» царизму; по-третє, зазначає, що за наполяганням депутатів Ж. Л. Карра і Ф. А. Буассід'Англа Законодавчі збори дали вказівку своєму представникові «для Польщі та східних країн» «пильно стежити за настроями в Україні та подавати інформацію про українські справи»; по-четверте, вказує на факт, направлення 1792 р. французького емісара до Константинополя для з'ясування можливості повстання в Україні та посла у Венецію – для розшуку українців серед тамтешніх польських емігрантів представників з України, котрі могли б поширювати гасла свободи на всій Півночі. Республіканська влада виступила за створення мережі агентів для революційної пропаганди в Україні; по-п'яте, наголошує, що в 1794 р. Комітет громадської безпеки висунув завдання залучити до боротьби проти Російської імперії українську націю: «щоб дерево свободи розквітло в Києві»; по-шосте, звертає увагу на те, що через призму політики революційного визволення Європи українське питання стали трактувати також у періодиці й інших виданнях Франції²⁸.

Із числа небагатьох наукових досліджень останнього часу, присвячених безпосередньо поділам Речі Посполитої і їхньому впливові на подальшу долю

України, стала монографія і стаття автора цієї розвідки²⁹. В уже зазначеній монографії обґрунтовано, що завдяки вкрай несприятливому збігу обставин, російська і прусська інтрига, які використовувалася в якості свідомої чи несвідомої зброї нечисленну і чужу народним інтересам групу польських магнатів, розкололи єдине тіло суспільства великої держави Речі Посполитої, яке тільки почало виликуватись після тривалої депресії, розчленували її землі та включили до складу Російської, Пруської та Австрійської імперій. У статті розкрито внутріполітичні процеси напередодні та в період поділів, внаслідок яких було розчленовано, а згодом і повністю ліквідовано польську державність; підкреслено зацікавленість у цьому одних держав Європи і байдужість інших країн до подій навколо цих поділів, які, нажаль, не стали на її захист, а також висвітлено вплив анексії Росією на долю та цивілізаційні зміни в розвитку Правобережжя. Зроблено висновок про те, що Правобережжя відіграло велике геополітичне значення в поділах Речі Посполитої та захисті православних на її території. Росіяни хотіли знищити повністю Річ Посполиту і зовсім не задумувалися над тим, що після поневолення двох націй можуть виникати об'єднані повстання проти Російської імперії, що й виникало в ході історії. Що ж до включення Правобережної України в загальноімперський простір, то воно передбачало не тільки перетворення її в частину території нової держави, а й у складову політичних, економічних, соціальних і культурних відносин. Воно супроводжувалося насадженням російського адміністративно-територіального устрою, самодержавних суспільних і правових відносин із перспективою повної інтеграції України в Російську державу, наростаючим посиленням експлуатації, подвійним польсько-російським гнітом, планомірною русифікацією і т. п.

Знайомлячись із самим третім поділом Речі Посполитої, не можна не виділити статтю сучасного українського історика О. Рубльова «Поділи Польщі» у восьмому томі «Енциклопедії історії України»³⁰, де зроблено висновок про те, що придушення повстання 1794 р. потягло за собою ліквідацію Речі Посполитої на основі третього, остаточного поділу. Придушення повстання 1794 р. потягло за собою ліквідацію Речі Посполитої. На основі російсько-австрійського та російсько-пруського договорів, підписаних у Петербурзі відповідно 3 січня і 24 жовтня 1795 р., вона втретє, на цей раз остаточно, була поділена між Росією, Пруссією та Австрією.

Іншою розвідкою про поділи Речі Посполитої в контексті всесвітньої історії є стаття О. Філатової³¹, де відображено вирішальну роль зовнішнього чинника в їх здійсненні. В праці доволі чітко простежується обґрунтування порозуміння між Росією, Австрією та Пруссією щодо територіальних намірів на теренах Речі Посполитої, які, зрештою, були реалізовані під час трьох її поділів.

Отже, представниками вітчизняної історіографії, яка пройшла в своєму розвитку три основних етапи, зроблено значну роботу щодо об'єктивного висвітлення причин, чинників і основних акторів поділів Речі Посполитої в

останній третині XVIII ст. і доля в них українських земель та українського народу. За більш як півтора століття нагромаджено великий масив фактичного матеріалу, розроблено ґрунтовні теоретичні і методологічні підходи до вивчення й осмислення проблеми. В літературі проводиться думка про те, що головним у зближенні трьох держав чорних орлів опиралося на принцип територіальної експансії, а не внутрішньо-політична та внутрішньо-економічна криза в Речі Посполитій і що причини її розпаду корінились не стільки в розколі суспільства і перебіг внутрішнього суспільного розвитку країни, скільки незацікавленість сильних сусідніх держав сильних сусідніх держав у нормалізації обстановки і позитивних наслідках реформ і їх продумані й цілеспрямовані експансіоністські дії та територіальні посягання. З літератури випливає, що поведінка російського самодержавства аж ніяк не була вимушеною та імпульсивною, вона вирізнялася продуманістю й впливала з інтересів Російської імперії. Усі три країни окремо і разом ставили вимоги і претензії до польського уряду і політичних сил країни, не пов'язавши себе жодними зобов'язаннями поліпшити ситуацію.

Загалом, історіографічний аналіз засвідчив, що все, що відбулось у Речі Посполитій в останній третині XVIII ст., було закономірним, але не абсолютно детермінованим. Поділи Речі Посполитої не були неприродною випадковістю, руйнацію її державності зумовив комплекс внутрішніх і зовнішніх чинників й причин, а ключову роль відіграла Російська імперія. Противники українського руху використали внутрішньо-політичну ситуацію в Речі Посполитій як один із головних аргументів на користь неумісності, неможливості чи шкідливості проведення реформ.

Примітки:

¹ Костомаров Н. И. Последние годы Речи Посполитой. Санкт Петербург : Тип. Ф. Сушинского, 1870. [2] 870, IV с.

² Драгоманов М. Историческая Польша и великорусская демократія. Женева: Тип. «Работника» и «Громади», 1881. 511 с. // URL: <http://books.e-heritage.ru/book/10090437>; Драгоманов М. П. Великорусский интернационал и польско-украинский вопрос. Казань: Изд-во Гронковского, 1907. 135 с.

³ Драгоманов М. П. Вибране («...мії задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / [упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р. С. Міщук; приміт. Р. С. Міщука, В. С. Шандри]. Київ : Либідь, 1991. 688 с.

⁴ Грушевський М. Ілюстрована історія України. Київ : Україна, 1990. С. 471, 472.

⁵ Грушевський М. С. Очерки истории украинского народа. Киев : Лыбидь, 1990. С. 279; Його ж. Развитие украинского изучения в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения // Украинский народ в его прошлом и настоящем / [под ред. проф. Ф. К. Волкова, проф. М. С. Грушевского, акад. Ф. Е. Корша, проф. А. Е. Крымского, проф. М. И. Туган-Барановского и акад. А. А. Шахматова]. Петербург : Тип. Тов-ва «Общественная польза», 1916. Т. II. С. 1-37.

⁶ Дорошенко Д. Нарис історії України в 2-х т. Т. II (від половини XVII століття). Київ: Глобус, 1991. С. 352-253.

⁷ Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. Т. 2. Від середини XVII століття до 1923 року. Київ : Либідь, 1992. С. 261.

⁸ Велика історія України: У 2-х т. Т. II / [передм. д-ра І. П. Крип'якевича; зладив М. Голубець]. Київ : Глобус, 1993. С. 148-149.

⁹ Лисяк-Рудницький І. Нариси з історії нової України. Львів : Вид-во «Меморіал», 1991. С. 10-28.

¹⁰ Історія Української РСР. У двох томах / [гол. ред. кол.: К. К. Дубина (гол. ред.), І.О. Гуржій (заст. гол. ред.), Дядиченко В. А. та ін.]. Т. 1. Київ : Наук. думка, 1967. С. 336.

¹¹ История Украинской ССР: в 10 т./ [гл.редкол.: Ю.Ю. Кондуфор (гл. ред.) и др.]. Т. 3: Освободительная война и воссоединение Украины с Россией. Начало разложения феодализма и зарождение капиталистических отношений (вторая половина XVII-XVIII в.) / [Борисенко В.И., Брянцева Т.П., Горбенко Е.В. и др.; редкол.: Г.Я. Сергиенко (отв. ред.) и др.]. Киев : УРЭ, 1983. С. 463-469.

¹² Коваленко Л. А. Про приєднання Правобережної України до Росії // Наукові записки Житомирського педагогічного інституту. Житомир, 1950. С. 41-68.

¹³ Філінюк А. Г. Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX ст.: тенденції розвитку і соціальні трансформації: монографія. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2010. С. 42.

¹⁴ Коваленко Л. А. О влиянии французской буржуазной революции на Украину // Вопросы истории, 1947. № 2. С. 80-87.

¹⁵ Коваленко Л. А. Велика французька буржуазна революція і громадсько-політичні рухи на Україні в кінці XVIII ст. Київ : Вид-во Київ. ун-ту, 1973. 167 с.

¹⁶ Смолій В. А. Возз'єднання Правобережної України з Росією. Київ : Наук. думка, 1978. С. 39, 40, 43.

¹⁷ Смолій В. А. Суспільно-політична ситуація в Україні у другій половині XVII – XVIII ст. // Історія української культури. У п'яти т. Т. 3. Українська культура другої половини XVII-XVIII століть. Київ : Наук. думка, 2003. С. 26.

¹⁸ Смолій В. А. Повстання 1794 р. під керівництвом Т. Костюшка і Правобережна Україна // Укр. іст. журн. 1974. № 2. С. 98, 101, 102.

¹⁹ Верига В. Нарис и з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.). Львів : Світ, 1996. С. 12, 13.

²⁰ Магочій П.-Р. Україна: історія її земель та народів / [пер. з англ. Е. Гайдель, С. Грачова, Н. Кушко, О. Сидорчук; карти П.-Р. Магочій; покажч. Л. Ільченко; наук. ред. С. Біленький; ред. укр. вид. Л. Ільченко; відп. ред. В. Падяк]. Ужгород : Вид-во В. Падяка, 2012. С. 281, 284, 289, 290, 291.

²¹ Гуржій І. О. Правобережна Україна // Радянська енциклопедія історії України. В 4-х т. Т. 3: Л-Р. Київ : Гол. ред. УРЕ, 1971. С. 445; Компанієць І. І. Возз'єднання українського народу і єдиний Українській державі // Радянська енциклопедія історії України. В 4-х т. Т. 1. Київ : Гол. ред. УРЕ, 1969. С. 337-341.

²² Плохій С. Брама Європи / [пер. з англ. Романа Ключка]. Харків : Книжковий Клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2016. С. 23, 194, 195, 197, 198.

²³ Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. навч. посіб. для учнів гуманіт. гімназій, ліцеїв, студентів іст. фак. вузів, вчителів. Київ : Генеза, 1997. С. 263-265.

²⁴ Залізняк Л., Крикун М. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. Львів : Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2002. С. 231, 235.

²⁵ Реєнт О. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2003. 338 с.

²⁶ Донік О. М. Україна у складі двох імперій (остання чверть XVIII – перша половина

XIX ст. Київ : Кріон, 2011. С. 21-22.

²⁷ Гуржій О. Україна в суспільно-політичних комбінаціях імперського уряду Росії (30–90-ті рр. XVIII ст.). Київ: Ін-т історії України НАН України, 2019. С. 203.

²⁸ Варварцев М. М. Французька революція кінця XVIII ст. // Україна в міжнародних відносинах. Енциклопедичний словник-довідник. Вип. 4. Предметно-тематична частина: Па–Я / [відп. ред. М. М. Варварцев]. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2013. С. 302.

²⁹ Філінюк А. Поділи Речі Посполитої в долі Правобережної України // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи : збірник наукових праць / [редкол.: В. С. Степанков (головн. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділь. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2015. Вип. 4. С. 114.

³⁰ Рубльов О. С. Поділи Польщі 1772, 1793, 1795 // Енциклопедія історії України: У 10 т. / [редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.]. Київ : Наук. думка, 2011. Т. 8 : Па–Прик. С. 297-303.

³¹ Філатова О. Поділи Речі Посполитої // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія «Історичні науки». 2017. № 5 (354). С. 104-117.

Filinyuk Anatoliy. Divisions of The Polish-Lithuanian Commonwealth and the Ukrainian Question in National Historiography. *The article makes a historiographical analysis of the historical literature of Ukraine, which reflects the causes and factors of division of the Polish-Lithuanian Commonwealth in the last third of the eighteenth century and the place of the ethnic Ukrainian lands and Ukrainians in them. Three main periods were identified and the peculiarities and specificity of the scientific interests of national historians in public life, foreign policy and geopolitical position of the Commonwealth before and during its division are characterized. The trends and content of the historiographic process in Ukraine related to the study of accents, factors and reasons for the division of the Commonwealth are traced. It is noted that representatives of pre-revolutionary historical literature, influenced by Russian historiography, identified anarchy and the weakness of a previously powerful state as the main causes, which prompted strong neighboring states to dismember it. In their work, the key point is that the partition initiative belonged to Prussia and Austria, which seized large areas of Poland and pushed Russia to protect the Orthodox population from Polish enslavement and the return of "Russian" provinces.*

It is mentioned that M. Hrushevskiy emphasized the growing dependence of the weakened by maintenance of provinces Poland from Russia, which used diplomacy, "dissident" and national issues, neutralization of the Ukrainian national and political separatism and numerous forces and direct intervention to justify the aggression policy. It is marked that according to Doroshenko's vision, Poland became defenseless against armed interventions because of the limitation of the number of troops. It is stated that N. Polonska-Vasylenko deduced the prehistory of divisions from the "Eternal Treaty", which allowed Russia to intervene in the internal affairs of the Commonwealth under the guise of the defense of the Orthodox Church. It was emphasized that I. Tyktor rightly wrote that Poland failed to establish a state farm and administration on the captured Nepalese lands and gave them into the hands of tycoons and nobles who did not care for the state.

It is emphasized that I. Lysyak-Rudnitskiy argued that Ukraine fell under the blows of hostile forces and adverse circumstances due to the lack of gravity to the Ukrainian state organization and high culture.

Among the historians of the Ukrainian western diaspora, V. Verygu, P.-R. Magochii and S. Plohii are mentioned, they emphasized the interconnectedness and interdependence of the fall of the Commonwealth and the national liberation struggle of the Ukrainians and pointed out the parallels to the destruction of the feudal system and the enslavement of the peasantry in France, and to Moscow's introduction of serfdom and lordly slavery of Cossacks in Ukraine; an initia-

tive role in the divisions of the Commonwealth of Prussia and Russia and also Austria joined them; on the European and regional character of Ukraine as a gateway to Europe, operated from St. Petersburg, Vienna, Warsaw and Istanbul, and regarded the divisions as dramatic events in Central and Eastern Europe.

On the basis of the analysis of the historical literature of the Soviet era, it is concluded that, the concept of the liberation mission of Russia and the aggressive policies of Prussia and Austria prevailed, with the only exception of the works of L. Kovalenko and V. Smolii.

It is emphasized, that the works of modern domestic historians occupied a prominent place in the historiography of this question, they distinguished by the objective coverage of events in the Polish-Lithuanian Commonwealth in the last third of the eighteenth century, focusing on their multifactor character and emphasizing on the true management of Russia on Polish territory, and restrictions on the number of Polish troops comparin to the armies of the neighboring states, which, along with the tsarist-initiated confederations, led it to three divisions and complete collapse.

Keywords: national historiography, Polish-Lithuanian Commonwealth, divisions, Ukrainian lands, Russia, Prussia, Austria.

Отримано: 22.10.2019

DOI: 10.32626/2309-2254.2020-30.142-155
УДК 37.014

**Василь Деревінський,
Аліна Капінос**

КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ «СОЮЗУ УКРАЇНОК» В 1920-1930-Х рр. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЧАСОПИСУ «ЖІНОЧА ДОЛЯ»)

Деревінський Василь, Капінос Аліна. Культурно-просвітницька діяльність «Союзу українок» в 1920-1930-х рр. (за матеріалами часопису «Жіноча доля»). У статті на основі аналізу матеріалів часопису «Жіноча доля» йдеться про відродження українських жіночих організацій у Східній Галичині. Першою такою організацією стало Товариство Руських жінок, організоване Наталією Кобринською в Станіславі у 1894 році. Мета діяльності товариства полягала в культурно-освітньому розвитку українок. Згодом, товариство спричинилося до появи в 1917 році Союзу українок – нової жіночої громад, яка відіграла чималу роль у суспільно-політичному житті Східної Галичини, а згодом і всієї України. Основними видами діяльності Союзу були видавнича, освітня, господарська, культурно-просвітницька, суспільно-політична. Остання вважалася найголовнішою. Головна увага в жіночому русі «Союзом українок» приділялася домінуванню національної ідеї, як головної у всіх видах діяльності. Чимало уваги приділялося ролі жінки в суспільному русі та житті, «притягненню ширшого жіноцтва до суспільно-громадської роботи» на благо українського народу. Важливим чинником впливу жіноцтва на суспільно-політичне життя краю була участь жінок в державних органах Речі Посполитої, зокрема сенаті та сеймі. Важливу роль «Союз українок» відіграв у консолідації національно-політичних сил шляхом співпраці з українськими політичними партіями та численними товариствами. Участь жінок у громадських організаціях стала однією з яскравих сторінок українського жіночого руху та їх впливу на вирішення злободенних соціально-політичних питань. Наведене